

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.440

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/10>

ДОГОВОРИ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ ТА В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

TREATIES IN ROMAN LAW AND IN MODERN CIVIL LAW OF UKRAINE

Ваганова І.М., к.ю.н.,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Доведено, що нині, в епоху глобалізації економіки й інших сфер громадського життя, особливого значення набуває договір. Зазначено, що розширюється сфера договірних відносин. Установлено, що договір набуває значення універсального регулятора як у національних системах права, так і в міжнародному праві. Глобальний і прискорений розвиток договірної сфери суспільних відносин зумовлює необхідність глибокого і всебічного вивчення інституту договору, формування загальної теорії договору й породжуваного ним договірного права загалом.

Визначено, що в окремих галузях права вироблені і відповідним законодавством закріплені легальні визначення поняття договору. Досліджено, що родовими ознаками договору є такі: 1) ознака угоди; 2) ознака спрямованості на досягнення певного правового результату. Проаналізовано, що договір відрізняється від правочину, оскільки не будь-який правочин є договором. Саме момент, пов'язаний із правочином, відрізняє договір від останнього як дії суб'єкта права, спрямованого на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. Особа, вступаючи в договір, погоджує свою волю не лише з волею контрагента за договором, а і з державною (загальною) волею, дотримується встановлених законів та інших імперативних актів. При цьому виконувана особою воля держави у своїй основі перетворюється (трансформується) на його власну волю.

У статті проведено історичний порівняльний аналіз найбільш поширених і в римському, і в цивільному праві України вербальних і літеральних форм договорів. Найбільш поширеним видом усного (вербального) договору в Давньому Римі була стипуляція. Характерною відмінністю сучасного укладення усних угод в Україні є можливість здійснення особою конклюдентних дій. Формами письмових договорів у римському праві визнавалися записи в прибутково-видаткової книзі, синграфи, хірографи. У процесі вивчення видів угод автором виявлені умови їх недійсності.

Ключові слова: договір, цивільний кодекс, римське право, вербальний контракт, літеральний контракт.

It is well-proven that the special value is acquired by an agreement now - in the epoch of globalization of economy and other spheres of public life. It is marked that the sphere of contractual relations broadens. It is set that an agreement acquires the value of universal regulator both in the national systems of right and in an international law. Global and speed-up development of contractual sphere of public relations predetermines the necessity of deeper and all-round study of institute of agreement, to forming of general theory of agreement and contractual right generated by him on the whole.

Certainly, that in separate industries rights are mine-out and a corresponding legislation is envisage the legal decisions of concept of agreement. Investigational, that the generic features of agreement are: a 1) sign of agreement and 2) signs of orientation on the achievement of certain legal result. It is analysed, that an agreement differs from a legal transaction, as not any legal transaction is an agreement. Exactly the moment related to the legal transaction distinguishes an agreement from the last as actions of legal, sent to establishment, change or stopping of rights and duties, subject. A person, entering into an agreement, co-ordinates the will not only with will of contractor by agreement but also with state(general) will, adheres to the set laws and other imperative acts. Thus executable a person will of the state in basis grows(transformed) it into his own will.

In the article the historical comparative analysis of most widespread is conducted both in Roman and in civil right Ukraine right forms of agreements: verbal and lit. The most widespread type of verbal(verbal) contract in Ancient Rome was stipulatio. The characteristic difference of modern conclusion of verbal contracts in Ukraine is possibility of realization to the faces of conclude actions. In the Roman law confessed the forms of the written contracts: records in an account-book, singrads, chirographs. During the study of types of agreements by an author the educed terms them invalid.

Key words: are an agreement, civil code, Roman law, verbal contract, lit contract.

Постановка проблеми. Численні дослідження договору стосуються галузевих договорів, особливо цивільно-правового [1] Останнім часом стали з'являтися загально-теоретичні дослідження інституту договору [2]. Договір поступово стає одним із первинних і дуже значних джерел права [3]. Особливого значення набуває договір в епоху глобалізації економіки й інших сфер громадського життя. Розширюється сфера договірних відносин. Договір набуває значення універсального регулятора як у національних системах права, так і в міжнародному праві. Глобальний і прискорений розвиток договірної сфери суспільних відносин зумовлює необхідність глибокого і всебічного вивчення інституту договору, формування загальної теорії договору і породжуваного ним договірного права загалом.

Мета статті – проаналізувати договори в римському праві та в сучасному цивільному праві України.

Виклад основного матеріалу. Договір – це одна з фундаментальних категорій юридичної науки, найваж-

ливіший інститут права загалом, а не тільки його окремих галузей, хоча саме в окремих галузях права, особливо в цивільному, договір найширше застосовується і отримав найбільш детальну теоретичну розробку. Саме в окремих галузях права вироблені і відповідним законодавством закріплені легальні визначення поняття договору.

Відповідно до Цивільного кодексу України договір є домовленістю двох або більше сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626).

У Кодексі законів про працю зазначено, що трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або вповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або вповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується

виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін (ст. 21 КЗПП).

З наведених визначень поняття договору видно, що його родовими ознаками є такі: 1) ознака угоди; 2) ознака спрямованості на досягнення певного правового результату. Відмінність між указаними договорами можна провести за такими видовими ознаками, як: 1) сфера застосування договору (товарний обмін, використання найманої праці); 2) конкретна мета договору, що переслідує конкретний правовий результат.

Очевидно, що для визначення загальноправового поняття договору значення мають тільки родові ознаки, а саме те, що договір – це угода осіб, направлена на досягнення певного правового результату. У юридичній літературі наводяться й інші визначення поняття цивільно-правового договору і загальноправового поняття, договори, які так чи інакше зводяться до вищенаведеного визначення.

Так, Д.І. Мейер уважав, що цивільно-правовий договір є угодою волі двох або декількох осіб, яке породжує право на чужу дію, що має майновий інтерес [4].

В.І. Синайський визначав цивільно-правовий договір як юридичний акт вільної і свідомої волі сторін, спрямованої на виникнення зобов'язання [5].

Г.Ф. Шершеневич визначав договір як угоду двох або більше осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин [6].

Універсальними ознаками договору є: свобода волевиявлення сторін; формальна рівність сторін; згода сторін за всіма умовами договору; еквівалентний, відшкодувальний характер договору; обов'язкове виконання умов договору; взаємна відповідальність сторін за порушення умов договору.

Основна ознака договору, через яку розкривається його поняття, – це угода осіб, тобто узгодження волі двох або більше осіб. У цьому сенсі договір є загальним вольовим актом його сторін. Іноді в літературі поняття «договір» і «правочин» ототожнюються [7], іноді вони принципово відрізняються [8]. На наш погляд, за умов усієї тотожності вказаних понять їх розмежування набуває певного сенсу в тих випадках, коли поняття договору визначається через поняття правочину. Тим самим ніби підкреслюється, що основою договору є згода сторін за всіма його умовами.

Договір відрізняється від правочину, оскільки не будь-який правочин є договором. Саме момент, пов'язаний із правочиною, відрізняє договір від останнього як дії суб'єкта права, спрямованого на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків (ст. 202 ЦК). Правочини можуть бути односторонніми, двосторонніми або багатосторонніми.

Для укладення договору потрібне вираження погодженої волі двох або трьох і більше сторін (ст. 626 ЦК). Отже, коли використовується словосполучення «договір-правочин» [9], це може означати тільки дво- або багатосторонні правочини, але не односторонній. Поняття договору вужче за поняття правочину. Договір завжди є правочиною, але правочин може і не бути договором, якщо він є одностороннім.

Погоджена вільна воля сторін договору – це необхідна ознака будь-якого договору, його суть. Сторони за власним бажанням вирішують питання про вибір контрагента, вступ із ним у правовідношення, зміст цього правовідношення. Ті або інші обмеження, встановлені законом, адміністративним або судовим актом, іншим договором (наприклад, міжнародною угодою в міжнародному праві, колективним договором у трудовому праві та ін.), не позбавляють правовідношення його договірною характеру, що виникає, якщо залишається певна сфера для вираження сторонами їх волі. Якщо ж воля однієї або обох сторін не має жодного значення для правовідношення, то немає і договору.

Волевиявлення учасників договору не мають суперечити волі держави (загальній волі), вираженій у законі або заснованих на ній актах публічних органів. Інакше волевиявлення протизаконні, а відповідні договори визнаються недійсними цілком або в частині із застосуванням наслідків, установлених законом (ст. 215 ЦК).

Таким чином, говорячи про волю в договорі, слід мати на увазі не лише співвідношення (узгодження) волі сторін договору, а й співвідношення державної (загальною) волі і волі особи. В останньому випадку наявні не два рівноправні суб'єкти і не відношення рівності, а владні стосунки, за яких визначальне значення має державна (загальна) воля. Особа, вступаючи в договір, погоджує свою волю не лише з волею контрагента за договором, а і з державною (загальною) волею, дотримується встановлених законів та інших імперативних актів. При цьому виконувана особою воля держави у своїй основі перетворюється (трансформується) на його власну волю.

Вищевикладені положення, безпосередньо стосуючись цивільного права, набувають загальноправового значення і можуть бути застосовані до будь-яких інших галузей права, де використовується інститут договору: конституційного, публічного (адміністративного, кримінального), процесуального (цивільно-процесуального, кримінально-процесуального), міжнародного публічного.

Класифікація договорів проводиться за найрізноманітнішими критеріями на галузевому і міжгалузевому рівнях, у міжнародно-правовій сфері, а також за низкою інших критеріїв [10].

Галузева класифікація договорів означає їх класифікацію в межах тієї або іншої галузі права. Найбільш розгорнута класифікація договорів характерна для цивільного права, де залежно від обраного критерію класифікації договорів виділяють попередні договори, публічні договори, договори приєднання, договір на користь третьої особи та ін., а залежно від мети договору-правовідношення виділяють договори на передачу майна у власність, на передачу майна в користування, на виконання робіт, на надання послуг. Наводять й інші класифікації.

Міжгалузева класифікація договорів означає класифікацію їх за галузями права: конституційні, в приватному праві (цивільному, сімейному, трудовому, міжнародному приватному та ін.), публічному (адміністративному, включаючи податкове, бюджетне тощо, кримінальному, міжнародному публічному), процесуальному (цивільно-процесуальному, кримінально-процесуальному).

Говорячи про міжгалузеву класифікацію договорів, слід зауважити, що застосування інституту договору в різних галузях права не міняє його приватноправової природи, не робить його міжгалузевим комплексним інститутом, як вважають деякі дослідники цього інституту. Визначаючи природу договору як явища правової дійсності, необхідно виходити не з тієї сфери, в якій цей інститут застосовується, а з природи самого договору як результату узгодження вільних і рівних суб'єктів. Свобода волі може бути обмежена законом. Якщо ж для свободи волі не залишається місця, то немає і договору.

Юридично значуща класифікація договорів має вагоме значення для їх кваліфікації. Достатньо навести приклад договорів доручення і договору комісії, щоб зрозуміти, що кожен із цих видів договорів за всієї схожості дуже специфічний як за предметом, так і за іншими умовами, включаючи оформлення стосунків сторін і умови оподаткування відповідної посередницької діяльності. За місцем і роллю договорів у механізмі правового регулювання вони підрозділяються, як уже зазначалося, на нормативно-правові й індивідуальні договори. У літературі спостерігається недостатня розробленість загальної теорії нормативного договору і, зокрема, відсутність порівняльного аналізу різних типів таких договорів [11]. З урахуванням відомих класифікаційних критеріїв можна виділяти види дого-

ворів-угод і види договорів-правовідносин, а також інші види договорів.

Як бачимо, у чинному ЦК закріплена ідея приватного права. У процесі реалізації майнових прав людини і громадянина спостерігається високий ступінь свободи. При цьому раніше в радянському праві переважали публічно-правові ідеї, тобто інтереси особи підкорялися державним. В Інституціях Гая (II ст. н.е.) зазначалося, що власник, розпоряджаючись своїм майном, завжди приходив до необхідності створення зобов'язального правовідношення. Отже, генезис стосунків економічного обороту тісно пов'язаний із розвитком ринкових стосунків у сучасній Україні.

У сучасному орієнтування української правової системи на загальноєвропейські процеси інтеграції простежується активне використання досягнень римського права в ринкових стосунках. Зважаючи на розвиток економічного життя, зокрема торгівлі, виникла необхідність у точних формулюваннях римського права, зокрема, у сфері регулювання зобов'язальних стосунків. Наразі римське право виявляє себе як найбільш розроблене і повне право, що містить регулятори, необхідні для суспільства загалом і для основних його груп зокрема. Саме тому цивільним законодавством запозичені вербальні і літеральні форми договорів.

Вербальним є усний контракт, що набував юридичної сили з моменту промови певних слів. Інституції Гая знали декілька видів вербальних контрактів, як-от стипуляція, обіцянка вільновідпущеника патрону і зобов'язання передання посагу [12, с. 109]. Стипуляція є найбільш поширеним видом усного договору. Це контракт, що встановлює зобов'язання за допомогою певної словесної форми, за якою запитаний відповідає, що дасть або зробить те, про що його просили [12, с. 110]. У цивільному законодавстві також наявна усна форма правочину. Під нею розуміється поведінка особи, з якої випливає бажання особи укласти угоду. Характерною відмінністю сучасного укладення усних угод є те, що для укладення усного договору можливе здійснення особою конклюдентних дій.

Усний договір у формі обіцянки вільновідпущеника патрона означав, що звільнений раб має виконувати конкретні обов'язки (надавати послуги) на користь свого колишнього пана. Подібний обов'язок називався *орегас*. Оскільки на сучасному етапі розвитку суспільства немає рабовласницького ладу, то цей вид договору набув інших форм. Аналогом є неринкові послуги. Вони здійснюються безоплатно. Прикладом є надання медичних послуг на основі полісу обов'язкового медичного страхування.

Говорячи про види правочинів, необхідно сказати і про умови їх недійсності. Згідно з Інституціями Гая умовами недійсної усних угод були: невідповідність предмета стипуляції вимогам того, хто стипулює; стипуляція недійсної речі; висунення для здійснення угоди неможливої умови; «якщо хто, не знаючи, що річ його стипулюється, щоб вона йому була дана, оскільки особа не може придбавати власну річ» [12, с. 112]; недотримання словесної форми укладення угоди; порушення умов стипуляції; здійснення угоди божевільним; здійснення угоди особою глухою або німою, який через свій фізичний недолік не може ні стипулювати, ні дати обіцянку.

Загальними умовами недійсності усних угод за римським і цивільним правом є невідповідність предмета стипуляції вимогам стипулювального, стипуляція речі, якої немає, здійснення угод божевільними.

Інституції Гая умовою недійсності усних угод визнавали здійснення угоди німим, глухим, тому що через свій фізичний недолік особа не могла надати згоду на здійснення угоди [12, с. 113]. Проте закон не передбачав виконання подібних угод за допомогою третіх осіб, як це є в цивільному праві. В Україні над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права і виконувати обов'язки, встановлюється опікування. Помічник на підставі договору доручення або довірчого управління може від імені підопічного здійснювати майнові угоди, а на підставі згоди підопічної – угоди, спрямовані на задоволення побутових потреб підопічного.

Літеральний контракт – це договір, який вимагав письмової форми, що було обов'язковою умовою виникнення зобов'язання.

Були такі форми письмових договорів, як записи в прибутково-видатковій книзі, синграфи, хірографи [12, с. 112]. Найбільш древньою формою літеральних договорів були записи в прибутково-видаткових книгах. У результаті цієї операції зобов'язання могло виникнути з дійсного зобов'язання. Це запис боргу «від речі до особи». Наприклад, із дійсного договору найму або купівлі-продажу. У цивільному праві таким видом договору є так званий попередній договір, суть якого полягає в тому, що сторони зобов'язуються укласти в майбутньому договір про передачу майна, виконання робіт або надання послуг на умовах, передбачених попереднім договором. У попередньому договорі вказується термін, у який сторони зобов'язуються укласти основний договір. Тобто з одного виду зобов'язання (попереднього договору) виходить інший (основний договір).

Літеральний договір у формі запису в прибутково-видатковій книзі не унеможливував зловживання з боку кредитора, тому в класичний період ця форма договору поступово втратила своє значення і поступилася місцем простішим і доступнішим видам літеральних контрактів. Ними стали боргові розписки – синграфи і хірографи.

Синграф – це боргова розписка як форма письмового зобов'язання, що виникало на основі процентних позик. Синграф викладалася в третій особі, підписувалася свідками і боржником, після чого вручалася кожній стороні. Хірограф – це письмове боргове зобов'язання, яке згодом замінило синграфу. Воно викладалося в першій особі, підпис ставився боржником і після вручення кредитором. У Цивільному кодексі також є положення, які регулюють боргові зобов'язання.

У ч. 2 ст. 1047 ЦК вказано, що на підтвердження договору позики і його умов може бути представлена розписка позичальника або інший документ, що засвідчують передачу йому позичодавцем визначеної суми або певної кількості речей, що є аналогом боргових розписок Древнього Риму.

Висновок. Таким чином, римське право залишається затребуваним як в умовах сучасної України, так і впродовж усіх попередніх періодів історії права. У сучасний період воно стає базою правової доктрини України через використання римських понять і принципів правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 238 с.
2. Иванов В.В. Общие вопросы теории договора : монография. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 160 с.
3. Марченко М.Н. Источники права : учебное пособие. Москва : Проспект, ТК Велби, 2005. 760 с.
4. Майер Д.И. Русское гражданское право. В 2-х частях: По исправленному и дополненному 8-му изданию, 1902 г. Ч. 1. Москва : Статут, 1997. 290 с.
5. Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2002. 638 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). Москва : Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
7. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / Егоров И.Д., Елисеев И.В., Иванов А.А., Кротов М.В. и др. ; Под ред.: Сергеев А.П., Толстой Ю.К. 2-е изд., перераб. и доп., 1997. 600 с.

8. Тихомиров Ю.А. Публичное право : учебник. Москва : Издательство БЕК, 1995. 496 с.
9. Забоев К.И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр-Пресс, 2003. 278 с.
10. Корецкий А.Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 211 с.
11. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2003. 30 с.
12. Институты Гая. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: в 2-х т. / под ред. К.И. Батыра, Е.В. Поликарповой. Москва : Прогресс, 2006. Т. 1. 494 с.